

Розділ III

КАЛЬВІНІЗМ

Релігійною течією «класичної» Реформації, котрій вдалося набути відносного поширення на українських землях, став кальвінізм (реформаторство). Біля його витоків стояв женевський богослов Жан Кальвін (1509-1564 рр.). Під впливом ідей М.Лютера 1533 р. він зрікся католицизму і примкнув до протестантів. Через три роки вийшло перше видання його основної праці «Напучення в християнській вірі», яка стала основою кальвіністської доктрини. Цю книгу Ж.Кальвін вдосконалював протягом усього свого життя і перевидавав її шість разів. У «Напученні...» Ж.Кальвін не висував принципово нових ідей, а систематизував погляди М.Лютера, У.Цвінглі та інших ідеологів протестантизму. Найбільш відмітним аспектом кальвінізму є його вчення про абсолютне приречення, згідно з яким Бог до створення світу визначив, хто має бути спасений, а хто призначений для погибелі. Ніякі зусилля людини не можуть стати на заваді цьому. Проте кожен повинен бути впевненим, що він — обранець божий. Успіх у професійній діяльності — ознака богообраності. У вченні Ж.Кальвіна фах тлумачиться як призначення та спосіб служіння, тому успіх на професійній ниві стає самоціллю, а не способом досягнення мирських благ. Водночас Ж.Кальвін приділяв велику увагу мирському аскетизмові.

У своїй практичній діяльності Ж.Кальвін велике значення надавав церковній організації, котра розглядалася як «громада обраних», де має панувати сувора дисципліна. Ж.Кальвін привніс у протестантизм універсальний характер (на противагу німецькому характеру лютеранської Реформації), багато зробив для утвердження демократичних принципів церковного життя, відстоюючи виборність керівництва релігійних громад.¹

¹ Попов В. Кальвін. — К., 1909.; Чанышев А.Н. Протестантизм. — М., 1969. — С.40-48.

У силу специфіки свого вчення й релігійної організації кальвінізм став протестантською течією, котра на той час мала можливість успішно діяти в багатьох європейських країнах як течія опозиційна. З одного боку, під лозунгами кальвінізму гуртувалися міщанські та інші ранньобуржуазні елементи в боротьбі з феодалізмом (Швейцарія, Голландія, певною мірою Англія). Але, з другого боку, кальвінізм міг виступати ідейною зброєю опозиційного до монархічної влади дворянства, підживлюючи феодальний сепаратизм, що чітко прослідковується у Франції.

Вибір частиною шляхти королівства Польського й Великого князівства Литовського кальвінізму був не випадковим. Це віровчення, в силу своєї універсальності, виявилось більш симпатичним для шляхти, ніж протестантське лютеранство. До того ж демократичний устрій кальвіністських громад, зазнавши відповідних про шляхетських трансформацій, відкривав непогані можливості для усамостійнення шляхтичів від королівської влади, пов'язаної з католицькою церквою.¹

Спроби реформування церкви в королівстві Польському розпочалися в 50-х р. XVI ст. Польська шляхта в той час була незадоволена засиллям католицького духовенства, яке, до речі, прагнуло контролювати православних. До цього треба додати десятину та інші церковні доходи, котрі складали половину всіх прибутків держави.² Така ситуація не задовольняла ні короля, ні шляхту. Зростання витрат на військові потреби змушували їх думати, як би здійснити перерозподіл доходів на свою користь, відібравши частину їх від церкви. Тож питання реформування церкви набуло особливої актуальності.

Злободенним для шляхти робило Реформацію й питання обмеження духовного суду. Польська шляхта у ті часи значно посилсила свої позиції і здобула чимало привілеїв. Однак їхні свободи обмежувалися католицькими священиками, духовний суд яких поширювався і на світських осіб.

Ці два питання (обмеження доходів католицького духовенства і сфера духовного суду) могли сконсолідувати шляхту для реформування церкви. Тодішній король польський та великий князь литовський Сигізмунд Август, будучи людиною ренесансного типу, виявляв віро-

¹ История Польши. — М., 1956. — Т.1. — С.180, 182.

² Грушевський М. Вказ.праця. — С.26.

терпимість, а в ряді моментів навіть прихильність до реформаторів. Він спілкувався з протестантами, листувався з Ж.Кальвіном та Ф.Меланхтоном. М.Лютер присвятив Сигізмунду Августу свій переклад Біблії, а Ж.Кальвін — власне тлумачення на послання апостола Павла до євреїв. У бібліотеці Сигізмунда Августа були і твори провідних ідеологів протестантизму.¹

Восени 1550 р. в містечку Пінчові відбувся перший з'їзд прихильників реформування церкви в Польщі. Власник Пінчова Микола Олесницький прийняв у себе італійського реформатора Франческа Станкара. Саме йому було доручено організацію реформованої церкви.²

А вже у грудні 1550 р. Сигізмунд Август видав грізний наказ, спрямований проти реформаторів. З його боку це була поступка католицьким єпископам, аби отримати їхню згоду на коронацію його дружини Барбари Радзивілл. Ніяких реальних кроків у плані переслідування протестантів не робилося, проте вони на деякий час призупинили свою діяльність. Взимку 1552-1553 рр. прихильники протестантизму в Польщі знову активізувалися, почали проводити різні наради стосовно реформування церкви. Ф.Станкар радив їм взяти за основу «аугсбурзьке віровизнання», що лежало в основі лютеранства.³

Однак все-таки більшість із цим не погодилась. Тоді протестанти пішли на зближення із «чеськими братами». Протягом 1555 р. відбувся ряд нарад польських прихильників протестантизму й «чеських братів». Восени цього ж року в містечку Козмініку відбувся їхній спільний з'їзд. Польські реформатори запропонували об'єднатися з «чеськими братами», прийнявши їхню доктрину за основу. Однак останні, побачивши досить вільне ставлення польських реформаторів до догматичних питань, вирішили не поспішати з об'єднанням.⁴

Як зазначалося вище, в цьому році на сеймі обговорювалося питання про створення «народної церкви». Тим більше, що подібний прецедент уже був в Англії, де за сприяння короля постала національно орієнтована англіканська церква. Польські прихильники протестантизму запро-

¹ Ульяновський В.І. Вказ.праця. — С.191.

² Грушевський М. Вказ.праця. — С.27.

³ Там само. — С.28.

⁴ Там само.

шували до себе авторитетних реформаторів, сподіваючись, що хтось із них зуміє організувати протестантську церкву. Врешті-решт вони зупинили свій вибір на Яну Лаському (1499-1560 рр.). Він належав до відомої аристократичної родини в Польщі, був знайомий із видатними гуманістами, зокрема, Еразмом Роттердамським, здійснив реформування церкви у Фризії (Німеччина), був суперінтендантом іноземних реформаційних громад в Англії. Людина з таким авторитетом та досвідом, безперечно, могла б організувати реформування церкви в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському.

Наприкінці 1556 р. Я.Ласький прибув до Польщі. Весною наступного року мав зустріч із Сигізмундом Августом і заручився його підтримкою. Останні роки свого життя Я.Ласький присвятив реформуванню польської церкви, якій надав виразно кальвіністський характер. Ця церква поділялася на дистрикти (округи). Кожним дистриктом керував суперінтендант, який скликав синоди, вів поточні справи. Йому підпорядковувалися керівники громад — міністри. Із світських осіб обиралися сеньйори, які контролювали життя церкви.¹

Для організації церкви Я.Лаському було відведено три роки життя — строк, звичайно, невеликий. Можливо, якби йому вдалося ще пожити, кальвіністська церква в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському була б організована належним чином і перетворилася б у потужну інституцію.

Завдяки своєму авторитету Я.Ласький узгоджував розбіжності, що з самого початку існували в кальвіністській церкві Польщі та Великого князівства Литовського. Після його смерті ці розходження почали про себе нагадувати все сильніше й частіше. Зрештою, вони спричинили розкол серед кальвіністів та виділення групи антитринітаріїв.

Незважаючи на заслуги Я.Ласького в розвитку реформаційного руху в королівстві Польському та Великому князівстві Литовському, варто зазначити, що вибраний ним шлях не був оптимальним. Я.Ласький намагався творити не єдину реформовану церкву на основі уже існуючих громад «чеських братів», лютеран і симпатиків лютеранства, а став на шлях формування окремої кальвіністської конфесії, що в кінцевому ра-

¹ Bartel O. Jan Laski. — Warszawa, 1995; Kowalska H. Działalność reformatorska Jana Laskiego w Polsce 1556 — 1560. — Wrocław, 1969.

хунку призвело до розпорошеності в протестантському таборі. Певні домовленості щодо єдності дій польських реформаторів із «чеськими братами», досягнуті 1555 р., які в перспективі могли б привести до об'єднання прихильників протестантизму, втратили свою силу.

Вказані суб'єктивні моменти, пов'язані з діяльністю Я.Ласького, були, правда, лише однією з причин подальшої стагнації кальвінізму в Речі Посполитій. Втім існували причини й іншого характеру. Питання обмеження церковних доходів та духовної юрисдикції, які штовхали шляхту в реформаційний табір, у 50-ті рр. XVI ст. були частково вирішені. На сеймах (1562-1563 рр.) король офіційно визнав, що світська влада не повинна виконувати рішення духовного суду, а також встановив при оподаткуванні світських маєтків на державні потреби частину цього податкового тягаря¹ перекласти на церковні маєтки і доходи з десятини. Отримавши таку (нехай далеко не повну перемогу) над католицьким духовенством, шляхтичі почали втрачати інтерес до Реформації. Відповідно підйом реформаційного руху в королівстві Польському та Великому князівстві Литовському, який спостерігався в 50-х рр. XVI ст., пішов на спад.

Роз'єднаність реформаційного табору, непорозуміння між самими протестантами, гострі дискусії, що виникли в 60-х рр. XVI ст. між поміркованими кальвіністами й радикальними антитринітаріями — все це робило Реформацію непривабливою в очах не лише шляхти, а й інших верств населення. В той же час після Тридентського собору католицизм переживав період оновлення. Він став динамічною конфесією, котра тепер могла ефективно протистояти реформаторам.

В таких умовах непогані можливості реформаційного руху в королівстві Польському та Великому князівстві Литовському так і не були реалізовані, а кальвінізм, найбільша тут протестантська конфесія, так і не став впливовою силою. Фактично протестанти опинилися на маргінесі суспільно-релігійного та політичного життя.

Чим же був кальвінізм у період своєї зрілості в королівстві Польському та Великому князівстві Литовському, зокрема, на українських землях? Передусім конфесією, де провідну роль відігравали шляхтичі й яка,

¹ Грушевський М. Вказ.праця. — С.30.

власне, існувала завдяки шляхетській опіці. Вже при створенні Я.Лаським кальвіністської церкви Польщі в її організаційну структуру були закладені моменти, що давали шляхті можливість стати домінуючою силою. Так, вищим органом церковного управління вважалися генеральні щорічні синоди, участь у яких брали не лише провідники, а й усі її члени. На таких синодах, звісно, переважала шляхта, адже саме її представники брали активну участь у реформаційному русі. Маючи чималий досвід діяльності в демократичних структурах управління державою (сеймах), шляхтичі легко проводили на генеральних синодах потрібні їм рішення. Генеральні синоди обирали суперінтенданта, кількох сеньйорів (власне, пресвітерів), а також дияконів. Останні обиралися як із середовища проповідників, так і з світських осіб. Сеньйори наглядали за життям і діяльністю проповідників, а диякони контролювали фінанси церкви. З часом, після смерті Я.Ласького, шляхтичі пішли ще далі у встановленні контролю над церквою. Тепер сеньйорами обирали світських шляхтичів, а проповідникам залишали виключно духовні функції.¹ Претензії церковників на частину влади в церкві й участь у розподілі церковних доходів проголошувалися папізмом, тобто прагненням духовенства панувати над віруючими. Саме засилля шляхти й її конфлікт з проповідниками, котрі переважно були вихідцями з простонародного середовища, призвело до розколу в кальвіністській церкві Речі Посполитої.

Надаючи церкві кальвіністської орієнтації, ні Я.Ласький, ні його прихильники все-таки не були сліпими адептами Ж.Кальвіна. У ряді питань вони дотримувалися оригінальних поглядів, які далеко не завжди співпадали з кальвіністською ортодоксією. Їм вдалося трансформувати кальвіністське віровчення, надати йому прошляхетську орієнтацію. В умовах домінування шляхти в церковному житті це явище було цілком закономірним. Як зазначалося, одним із засадничих моментів кальвінізму стало вчення про те, що Бог визначає долю людини до її народження і навіть визначає чи попаде вона до раю, чи до пекла. Такий фаталістичний погляд загалом відповідав світосприйманню молоді буржуазії, бо в умовах тогочасної нестабільності ринку удача чи банкрутство підприємця часто залежали від волі випадку. Світовідчут-

¹ Грушевський М. Вказ.праця. — С.31.

тя шляхтича Речі Посполитої було іншим. Звісно, в його житті випадок відігравав далеко не останню роль. Однак шляхтич, маючи відносно стабільну земельну власність, будучи наділеним широкими правами, відчував себе набагато впевненіше в світі, ніж молодий буржуа. Тому йому не був притаманний крайній фаталізм. Не дивно, що шляхетські реформатори Речі Посполитої фактично ігнорували кальвіністський догмат про приреченість долі людини.¹

Буржуазним аспектом протестантизму, зокрема кальвінізму, варто вважати ідею мирського аскетизму, яка виявлялася в закликах до простоти й заощадливості. Якщо вони імпонували буржуазії, то аж ніяк не шляхті Речі Посполитої, що не прагнула простоти, а, навпаки, тяжіла до показних розкошів. Тому не дивно, що мирський аскетизм нею теж ігнорувався.

Шляхетський загальний втратив інтерес до реформаційного руху, який розколовся і призвів до появи радикальних, часто пов'язаних із міщанством елементів — все це врешті-решт вело до звуження соціальної бази кальвіністської церкви Речі Посполитої. Якщо не рахувати поодиноких міщанських громад, то кальвіністські осередки переважно існували в приватних містечках і селах, власники яких були прихильниками цієї конфесії. У випадку, коли пан міняв віровизнання чи на його місце приходив власник, що мав інші релігійні уподобання, то, як правило, кальвіністська громада зникала.

Які ж були мотиви утримання деякими шляхтичами кальвіністських громад? Зазвичай, це — мотиви престижності. Протестантизм, зокрема, кальвінізм, став на той час своєрідною модою для шляхтичів. Він розглядався як вияв прогресивних тенденцій, що йшли з Заходу. А все, що йшло з Заходу, часто сприймалося шляхтою Речі Посполитої як приклад для наслідування. Водночас протестантизм ставав для них виявом нонконформізму. Адже це була можливість не йти в руслі традиційних конфесій, а виявити оригінальність, демонструвати свою незалежність, що для гонорових шляхтичів було не останньою справою. В певному сенсі протестантизм перетворився на своєрідний атрибут шляхетської вільності.

¹ Tazbir J. Historia kościoła katolickiego w Polsce. — Warszawa., 1966. — S.45.

Однак, на нашу думку, не лише мода й нонконформізм стимулювали зацікавленість шляхтичів до протестантизму. Протестантська орієнтація часто надавала їм певні економічні переваги, оскільки, здійснюючи профанацію католицького храму й засновуючи на його місці кальвіністське зібрання, шляхтич міг претендувати на привласнення церковних доходів. Правда, при цьому він ризикував поставити хрест на своїй кар'єрі, бо в Речі Посполитій при розподілі адміністративних посад перевага, як правило, надавалася представникам католицького віровизнання.

Кальвінізм отримав помітне поширення на українських етнічних територіях. При чому, окремі українські регіони виявилися чи не найбільш «кальвінізованими» серед інших земель Речі Посполитої.¹ Хоча для українських православних шляхтичів перехід до цього віровизнання не мав економічного сенсу, бо вони досить ефективно контролювали православну церкву і могли доволі вільно розпоряджатися її доходами.

Щоб зрозуміти феномен поширення кальвінізму на українських землях, варто звернутися до деяких реалій соціально-економічного, політичного й культурного життя Речі Посполитої кінця XVI — початку XVII ст. Відносно інтенсивно розвивалися товарно-грошові відносини. Особливо складалася балтійська торгівля продуктами харчування, до сфери якої залучалися й українські землі.² Задля отримання додаткового продукту, частину якого можна було реалізувати на ринку, шляхтичі прагнули, по-перше, організувати так звані фільварки (панські господарства) і закріпачити селян для роботи на них; по-друге, розширити власні володіння за рахунок нових, ще не захоплених земель.

Перша тенденція зумовила різке посилення феодальної експлуатації і загострення соціальної боротьби. Тому не випадково історія України кінця XVI — першої половини XVII ст. — це період великих селянських повстань. Друга тенденція штовхала польських феодалів до захоплення українських земель (головним чином Наддніпрянщини), які ще не були в достатній мірі освоєні феодалами.

Незважаючи на певне суперництво польських та українських шлях-

¹ *Merczyng H. Zbory i senatorowie protestanscy w Dawniej Rzeczypospolitej.* — Warszawa, 1905. — S. 13, 17.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 6. — С. 1 —107.

тичів за умов посилення соціальної боротьби в Україні, як перші, так і другі були зацікавлені в міцному союзі. Він служив основою формування єдиного феодального класу з різних етнічних елементів (в основному поляків та українців). Вказана тенденція знайшла відображення у вигаданій теорії «сарматизму», яку розробляли шляхетські ідеологи М.Миховіт, М.Бельський, М.Кромер, С.Сарніцький та інші. Суть її зводилась до того, що шляхта Польщі, України, а також Білорусії і Литви походять від прадавніх войовничих сарматів, а селяни й міщани мають інший етнічний корінь.¹

У процесі формування в Україні єдиного феодального класу з різних етнічних елементів відбувалося інтенсивне переймання багатьма українськими землевласниками манер польських феодалів, що значно полегшило їх цілковите ополячення. Анонімний автор полемічного твору «Пересторога» (бл. 1605 р.) писав, що «поляці руські панства (*давні українські князівства — Авт.*) поосідали» і «свої обичаї оздобнії і науку укоренили», а українські пани «позавиділи їх обичаєм, їх мові і наукам».²

Оскільки в Середньовіччі культурна орієнтація людей у багатьох моментах була пов'язана з конфесійною приналежністю, то перед багатьма українськими феодалами, котрі в XVI ст. продовжували дотримуватися православного віровизнання, виникло питання про конфесійний перехід.

Перехід із православ'я в католицизм для багатьох із них був непростю справою. Варто враховувати, що протистояння цих двох конфесій зайшло дуже далеко. Перехід же до кальвінізму, який певним чином давав змогу зблизитися українським і польським шляхтичам, виявився справою більш прийнятною. До того ж, як зазначалося, він став модою в шляхетському середовищі. А коли враховувати, що в той час православ'я переживало кризу і в очах багатьох шляхтичів, які отримали освіту на Заході, виглядало некультурним, то цілком зрозумілими стають прокальвіністські симпатії деяких українських землевласників. До того ж в умовах певного зближення протестантів і православних, намагання укласти з ними союз конфесійний перехід від православ'я до кальвінізму (чи якогось іншого протестантського віровизнання) не

¹ Tazbir J. Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. — Wrocław, 1971. — S. 25.

² Українська література XVII ст. — К., 1987. — С.27.

сприймався так різко негативно, як перехід до католицизму. Варто також зауважити, що українські шляхтичі, зближуючись з польськими, все ж намагалися дотримуватися стосовно них певної дистанції та продовжували усвідомлювати свою відокремленість. У даному випадку протестантизм (кальвінізм), будучи опозиційною до офіційної влади конфесією, допомагав зберегти українським шляхтичам свою самостійність, принаймні в духовній сфері.

Тому закономірно, що кальвінізм отримав поширення переважно на західноукраїнських землях, які зазнали найбільшої окциденталізації й полонізації. Досить сильні позиції представники цієї конфесії займали в Белзькому воєводстві, на Холмщині, а також Саноцькій і Перемишлянській землях. Тут частка шляхтичів, що прийняли кальвіністське віровизнання, сягала 25-50 відсотків. Фактично це були найбільш кальвінізовані регіони Речі Посполитої.¹ Кальвінізм знайшов також поширення на Поділлі, Волині, Підляшші та навіть Київщині. Покровителем цього віровизнання стали окремі представники руських аристократичних родин Абрамовичів, Вишневецьких, Войнів, Воловичів, Глебовичів, Горських, Потоцьких, Пронських, Радзивіллів, Сапіг, Стадницьких, Ходкевичів, Язловецьких та інших. Навіть представники католицького духовенства, що діяли в Україні, виявили інтерес до кальвінізму. Наприклад, кальвіністом став київський католицький єпископ Микола Пац.²

Практично неможливо точно встановити, скільки кальвіністських громад було в тому чи іншому регіоні України. Справа в тому, що деякі громади довго не існували і про них не збереглося документальних згадок. Іноді важко визначити атрибутацію деяких протестантських громад. Окремі з них еволюціонували від лютеранської орієнтації до кальвіністської, а потім — унітарської. Тут треба враховувати, що у XVI ст. протестантські конфесії знаходилися в стані динамічного розвитку, часто між ними було більше спільного, ніж відмінного, а відповідно межі цих конфесій були розмиті.

На території Галичини в другій половині XVI — першій половині

¹ Любащенко В. Вказ.праця. — С. 98.

² Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитари (по неизданным источникам). — Варшава, 1883. — С.110.

XVII ст. функціонувало близько 40 відомих нам громад, у холмсько-бузькому Побужжі — близько 30, берестейсько-дорогичинському Побужжі (включаючи Підляшшя) — близько 15, на Поділлі — близько 5, така сама кількість громад була приблизно на Волині та Київщині.¹ Отже, загалом на українських етнічних територіях існувало близько сотні більш-менш відомих кальвіністських громад. Звичайно, вони були різні. Очевидно, більшість із них налічувала невелику кількість людей і діяла протягом кількох років. Однак існували й відносно великі та багаточисельні осередки, при яких діяли школи та навіть друкарні. Фактично такі громади перетворювалися на своєрідні релігійно-культурні центри, а їхня діяльність була тривалою. До таких варто віднести громади в Білій Підлясці, Бересті, Бучаві, Влодаві, Дубецьку, Крилові, Ланцуті, Лащові, Панівцях, Слуцьку.²

Одним із найбільших осередків кальвінізму на українських землях стало місто Берестя. 1552 чи 1553 р. відомий покровитель реформаторів Великого князівства Литовського Микола Радзивілл заснував у своєму замку протестантську громаду. Тоді ж відкрилась і протестантська друкарня, куди з Польщі спеціально запросили друкарів Б.Воевудку, Ст.Мармеліуса, поета, перекладача й композитора Кипріяна Базиліка. Відомо 39 назв книг (можливо, їх було й більше), надрукованих тут. 1563 р. у Бересті побачила світ кальвіністська Біблія польською мовою. Редакцію перекладених текстів здійснили Я.Ласький, Симон Заціус, Петро Статоріус. Ця книга, на видання якої були затрачені величезні кошти (близько десяти тисяч злотих), відзначалася багатством художнього оформлення. Вона отримала значне поширення, хоча й була включена католиками до так званого індексу заборонених книг.³

Берестейська (чи Радзивіллівська) Біблія стала видатною пам'яткою не лише книгодрукування, а й польської писемності. Вона справила помітний вплив на розвиток польської літературної мови. Це видання мало також вплив на українську писемність та книгодрукування. Вида-на в Україні Берестейська Біблія була широко знаною і навіть стала своєрідним взірцем для наслідування. Під її впливом з'являються пере-

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VI. — С. 624-628.

² Там само.

³ Ульяновський В.І. Вказ.праця. — С. 192.

клади біблійних текстів мовою, наближеною до розмовної української. До них, очевидно, варто віднести переклад новозавітних книг В.Невгалецького.

Оформлення Берестейської Біблії послужило зразком для Острозької Біблії.¹ Видання останньої водночас стало своєрідною відповіддю православного табору на видання Берестейської Біблії та інших протестантських біблійних творів.

У берестейській кальвіністській друкарні, окрім книг релігійного характеру, друкувалися юридичні та історичні твори, поезії, зокрема, вірші одного з найкращих тогочасних польських поетів Яна Кохановського. Тут був надрукований нотний збірник «Берестейський канціонал» Яна Заремби.

1559 р. у Бересті видрукували публіцистично-полемічний твір-відповідь на лист нунція Алозія Ліппомано протестанта Яна Манчинського у перекладі поета Миколая Реєма польською мовою. У книзі містилися різкі випадки проти римського папи й католицької церкви. Твір набув великої популярності, а А.Ліппомано змушений був покинути Польщу.²

Як на нашу думку, то створення М.Радзивіллom Берестейського культурного центру кальвіністів стимулювало створення культурного центру в Острозі. Варто враховувати, що магнатські роди Острозьких і Радзивіллів були тісно пов'язані між собою, в тому числі й по родинній лінії. Як водилося в ті часи, між ними існувало своєрідне змагання — спроба довести, що той чи інший рід кращий, заможніший, культурніший. Отже, Василь-Костянтин Острозький, спостерігаючи за релігійно-культурною діяльністю М.Радзивілла в Бересті, можливо, захотів продемонструвати, що він нічим не гірший і створив у своєму рідному Острозі подібний до Берестейського культурний центр. Між цими двома центрами прослідковується ряд цікавих паралелей. І перший, і другий були «дисидентськими», опозиційними щодо державної релігії Речі Посполитої. Існування цих центрів демонструвало незалежність магнатських родів Радзивіллів та Острозьких. Головним завданням і одного, і другого цент-

¹ Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — К., 1990. — С. 24-25.

² Ульяновський В.І. Вказ.праця. — С. 192.

ру фактично було створення потужного видавництва (не лише з шта- том друкарів, а й вчених коректорів, літераторів) й друкування по- вного корпусу біблійних текстів. Впадає також в очі певна толе- рантність культурних осередків. Незважаючи на конфесійну спрямо- ваність, у них створювалися й друкувалися конфесійно нейтральні твори. Якщо ж вести мову про Острозький культурний центр, не- обхідно відзначити поліконфесійність його складу — серед острозь- ких культурних діячів були не лише православні, а й протестанти і навіть католики. У діяльності цього центру спостерігалось чимало пропротестантських моментів.

Добре відомою була кальвіністська громада в Дубецьку, яку створи- ли 1546 р. за підтримки могутнього землевласника Станіслава Стад- ницького. Проповідував у ній Альберт із Ілжі. При громаді відкрили школу, що 1559-1562 рр. стала одним із найзначніших освітніх центрів у західній частині тодішнього Руського воєводства. В цьому навчально- му закладі здобували освіту близько 300 юнаків. Керували школою Григорій Оршак та добре відомий серед кальвіністів теолог-реформатор Франческо Станкаро.¹

До значних кальвіністських осередків на українських землях нале- жав Ланцут. Уже в 50-х рр. XVI ст. за сприяння володаря містечка Хри- стофора Пілецького тут виникла протестантська громада. Тоді ж у Лан- цуті з'явилася кальвіністська школа (спочатку дво — чи трикласна, а наприкінці 70-х рр. XVI ст. вона переросла в школу вищого гатун- ку — академію). Кальвіністська громада й школа проіснували до 1629 р., допоки Ланцут не став власністю католика Станіслава Любо- мирецького.²

Приблизно в той самий час кальвіністи мали ще одну школу вищого типу на українських землях у Крилові. Відкрив її 1593 р. власник цьо- го містечка Микола Остророг, котрий навчався у Віттенберзі та інших протестантських центрах Західної Європи. Серед його наставників був І.Штурм, відомий у той час лютеранський педагог. М.Остророг сам роз- робив навчальну програму школи, яка передбачала п'ятирічний курс

¹ *Tworek S.* Szkolnictwo kalwińskie w Małopolsce i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą w XVI — XVII w. — Lublin, 1966. — S. 123.

² *Любашенко В.* Вказ.праця. — С.133.

навчання. Іноді цей навчальний заклад навіть іменувався академією. Проіснував він до 1635 р.¹

До значних кальвіністських осередків України належало містечко Панівці, що знаходилося біля Кам'янця-Подільського. Воно було власністю брацлавського воєводи Яна Потоцького, за допомогою котрого у 90-х рр. XVI ст. у Панівцях виникла кальвіністська громада, при якій діяла і школа. Перша згадка про неї припадає на 1596 р. У ній вивчалися «сім вільних наук» (на той час це складало курс середньої школи), а також філософія, богослов'я і право, що дає підстави говорити про Панівецьку школу як вищий навчальний заклад. У ній навчалися різним спеціалізаціям: учні, що готували себе до церковної служби, вивчали богослов'я, а ті, хто хотів навчатися за кордоном, студіювали філософію або право.²

Панівці відомі й як осередок кальвіністського книгодрукування. Правда, в цьому плані вони не могли зрівнятися з Берестям, але все-таки тут світ побачила низка цікавих видань. У Панівцях публікував свої праці Ян Зігровський (1574-1624), магістр філософії Краківського університету. 1608 р. вийшов його польськомовний памфлет «Гонець католика реформованого», де порівнювалися протестантське й католицьке віровчення і, відповідно, критикувалося останнє. Приблизно таку ж спрямованість мав виданий Я.Зігровським наступного року памфлет «Епіхірема». Того ж року вийшли його латиномовний твір «Тези на антитези... Р.Белларміно», спрямований проти поклоніння святим, і «Тобіан, або Побожні роздуми та молитви». 1611 р. Я.Зігровський видав об'ємний полемічний трактат (обсягом 280 стор.) «Папопомпе», в якому заперечувалося католицьке вчення про апостольське походження влади римського папи. Окрім названих вище праць Я.Зігровського, в Панівцях були також видрукувані невелика латиномовна поетична брошура ректора місцевої школи Балтазара Палятини (1608 р.), польськомовні твори «Коротка розповідь про спосіб спокуси церкви християнської» Павла Гіловського (1609 р.), «Коротка дискусія про грамоту

¹ *Tworek S.* Szkolnictwo kalwinskie w Malopolsce i jego związki z innymi ośrodkami w kraju i za granicą w XVI-XVII w. — S.179-181.

² *Lukaszewicz J.* Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim. — Poznań, 1849. — T.I. — S.371.

царя Костянтина» Яна Хоцімовського (1609 р.).¹ Як бачимо, більшість виданих у Панівцях творів мали антикатолицьку спрямованість. Вони могли використовуватися протестантами, а також православними.

На українських землях не лише виникали та діяли кальвіністські осередки. З цими землями була пов'язана діяльність ряду кальвіністських культурних діячів. Передусім варто згадати письменника Миколая Рея (1505-1569 рр.). Як відомо, народився він на Галичині в с. Журавні біля Жидачева, деякий час, близько двох років, навчався у Львові, служив у руського воєводи Миколи Сенявського. Після одруження жив на Холмщині. Хоча М.Рей писав твори польською мовою, однак у них зустрічалося чимало українізмів.² Його твори відтворювали суспільну ситуацію на українських землях і були своєрідною відповіддю на актуальні проблеми, що тут існували.

Великою популярністю, в тому числі в Україні, користувалися морально-етичні твори М.Рея — «Життя Йосифа з покоління іудейського» (1545 р.), «Дзеркало, або Життя чесної людини» (1567 р.) та інші. У них письменник намагався створити моральний ідеал людини, який би відповідав духові ренесансного гуманізму. Не менш популярними були й сатиричні твори М.Рея, у першу чергу його збірка казок, байок і епіграм «Звіринець» (1562 р.). Під вогнем сатири письменника знаходилися представники різних верств населення, зокрема, католицьке духовенство.

Велике місце в творчості М.Рея займали твори релігійного спрямування — біблійні переклади, вірші й пісні духовного змісту, розмови на богословські теми тощо. Серед них особливою популярністю користувалися «Постилла» (1557 р.), яка набула поширення не лише у протестантських, а й православних колах. «Постилла» — це збірка недільних та святкових проповідей з інтерпретацією фрагментів Євангелії. Цей жанр став популярним у країнах католицької Європи вже в XIV ст. На українських землях йому відповідали учительні Євангелії.

«Постилла» М.Рея мала високий художній рівень. У ній відсутні

¹ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, 1981. — Кн. 1. — С.35.

² Макушев В. Следы русского влияния на старопольскую письменность. — Варшава, 1876. — С. 161-179.

схематичний поділ тексту відповідно до Євангелій, численні посилання на церковні авторитети, громіздка богословська аргументація. Фактично це збірка прекрасно написаних євангельських оповідань, які легко сприймалися широким колом читачів і були спрямовані на їхнє моральне виховання. Водночас «Постилла» М.Рея — твір прокальвіністського спрямування. Його мета — викласти нове, «істинне» розуміння віри, протиставивши його традиційному католицизму.

Вказаний твір, зважаючи на його високохудожні якості, очевидно використовувався православними при написанні учительних Євангелій. Встановлено, що деякі з них, котрі створювалися в другій половині XVI ст. на Перемишлянщині, були переробкою першого видання «Постилли» М.Рея. Вплив цього популярного твору дав про себе знати й при написанні інших учительних Євангелій. До таких варто, наприклад, віднести учительну Євангелію, написану 1585 р. у Львові «попом Андрієм, родом із Ярославів».¹ Український полеміст К.Сакович навіть згадував, що твори М.Рея (певно, «Постилла») використовувалися православними священиками Галичини.²

До письменників-кальвіністів, життя яких було пов'язане з Україною і в творчості яких знайшла відображення українська тематика, належав польськомовний автор Мартин Пашковський (друга половина XVI ст. — 20-ті рр. XVII ст.). Його перу належить ряд книг, присвячених запорізьким козакам. Це — «Дії турецькі і змагання козацькі з татарами» (1615 р.), «Розмова козака запорозького із перським гінцем» (1617 р.), «Україна, від татар понищена, князів та панів прикордонних про порятунок жалісний лямент» (1618 р.).³ Варто зазначити, що фактично це були перші писемні твори, де позитивно оцінювалося козацтво. В тогочасному польському суспільстві і навіть серед української аристократичної верхівки існували негативні стереотипи щодо запорожців. Їх сприймали як украй деструктивні, розбійницькі елементи.

¹ Дмитриев М. Православие и Реформация. — М., 1990. — 27; Любащенко В. Вказ.праця. — С. 165-167; Janow J. Pszyczynek do źródeł ewangeljasza Andreja z Jarosławia // Prace filologiczne. — 1931. — Т.15. — Cz. 2. — S. 160; Janow J. Problem klasyfikacji ewangeliarzy «ucztyelnych» // Sprawozdania Polskiej akademji umiejętności. — S. 197-302.

² Sakowicz K. Perspektywa. — Kraków, 1642.

³ Українська поезія XVII століття (п. пол.). — К., 1988. — С. 66-86; Возняк М. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами. — Львів. 1927. — С. 1-14.

Навіть українські православні інтелектуали не ризикували публічно виступати на захист запорізького козацтва. Це вони зробили лише на початку 20-х рр. XVI ст.

Українська тематика знайшла відображення в творах польських істориків-кальвіністів, зокрема, в працях Мартіна Бельського, в етнографічному творі «Про релігію русинів, московитів і татар» і хроніці «Історія вторгнення поляків на Галичину» Яна Ласицького.¹

Вищенаведені факти дають підстави говорити про культурні контакти між православними й кальвіністами в Речі Посполитій. Ці контакти доповнювалися й контактами політичними. Православні разом із протестантами (кальвіністами й «чеськими братами») провели низку спільних з'їздів-синодів у Торуні (1595 р.), Бересті (1596 р.), Вільно (1599 р.), Варшаві (1632 р.), знову у Торуні (1644 р.) та Вільно (1648 р.).² У ряді моментів представники цих двох християнських течій вдавалися до спільних дій. Так, під час проведення Берестейського антиуніатського синоду 1596 р. кальвіністи демонстративно підтримали православних. Вони навіть надали будинок для проведення синоду.³ Вже після Берестейської церковної унії протестанти, зокрема, кальвіністи, допомагали православним традиціоналістам, які фактично опинилися на нелегальному становищі. Показово, що митрополит Іов Борецький, глава невизнаної владою православної ієрархії Теофанового свячення, в листі від 24 серпня 1624 р. до одного з могутніх покровителів кальвіністів, князя Христофора Радзивілла писав, що «після Господа Бога ви — єдина наша надія».⁴ Цей же магнат, головуючи на сеймі 1632 р., разом зі своїми прибічниками вимагав «надати права громадянства дисидентам, рівності всіх перед законом, доступ до всіх громадських і державних посад, чинів, звань... гарантії однаково надійні для православних і протестантів».⁵ Не без тиску протестантів православні традиціоналісти домоглися від влади Речі Посполитої так званого «заспокоєння грецької

¹ Мержинский А.Ф. Ян Ласицкий и его сочинение: De Diis Samjdfarum // Труды третьего археологического съезда в России. — К., 1878. — Т.2. — С.179-203; Соколов И. Отношения протестантизма к России в XVI и XVII веках. — М., 1880. — С.435.

² Любащенко В. Вказ.праця. — С. 107; Kosman M. Reformacja i Kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w swietle propagandy wyznaniowej. — Wrocław, 1973. — S. 65.

³ Русская историческая библиотека. — СПб., 1882. — Т. 7. — С. 798.

⁴ Цит. за: Любащенко В. Вказ.праця. — С. 107.

⁵ Соколов И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. — С. 359.

релігії», — компромісу, який передбачав розподіл сфер впливу і власності колись єдиної православної церкви між уніатами й православними традиціоналістами. Під час цього ж сейму, козацька делегація протиставила як альтернативу православно-католицькій унії ідею унії православно-протестантської. У зверненні до новообраного короля представники делегації заявляли: »Нехай унія (католицька) буде знищена й утверджена буде наша з тими, хто віддаляється від латинської віри і співчуває нашій долі, тобто на руїнах унії католицької хай утвердиться унія православно-протестантська».¹

Однак подібні декларації, спільні з'їзди, певна співпраця в окремих сферах, передусім у сфері політичній, все-таки не привели до реальної унії між православними й кальвіністами. Занадто багато відмінностей існувало між цими конфесіями. Та й у ряді моментів вони конкурували, змагаючись за сфери впливу. Єдине, що реально їх об'єднувало, це спільний могутній ворог — католицизм. Тому союзи між православними й кальвіністами в Речі Посполитій носили ситуативний характер і мали на меті оберекти власні конфесії від наступу католицької Контрреформації.

Трохи інша ситуація склалася з кальвінізмом на Закарпатті. Вже зазначалося, що в цьому регіоні протестантизм (це стосується й кальвінізму) став виявом опозиційності угорських феодалів щодо католицьких Габсбургів. Лютеранство, яке спочатку набуло поширення в Трансільванії, в тому числі й на Закарпатті, потроху поступалося тут кальвінізму. На синоді в Дебрецені 1562 р. багато протестантських громад Трансільванії прийняло кальвіністське віровизнання. Через два роки кальвінізм був визнаний третьою офіційною релігією в державі. На землях, що межують з українськими, угорськими та румунськими кордонами діяло ряд активних кальвіністських проповідників. Це — Мартін Кальманчай, Петро Меліус, Павло Тур. Наприкінці XVI ст. на Закарпатті нараховувалося близько двохсот протестантських громад. До найбільш відомих належала громада в Шарош-Патоці, при якій функціонувала одна з кращих кальвіністських шкіл Трансільванії. Про неї ж велася мова, коли розповідалося про

¹ Соколов И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. — С. 300.

діяльність Я.А.Коменського. Наприкінці XVI ст. кальвінізм став найвпливовішою протестантською течією регіону.¹

Течія набула поширення й серед українців Закарпаття. Так, за деякими оцінками, майже половина населення Спішського округу, де проживало чимало українців, сповідувала кальвінізм.² Утвердження протестантських ідей серед українського населення Закарпаття зумовлювалося ще й тим, що православна церква за панування княжого дому Ракоці в Трансільванії фактично опинилася в юридичній залежності від кальвіністських керівників (суперінтендатів). Так, 1627 р. кальвіністи прийняли інструкцію, що була обов'язковою для православних. Відома вона як кальвіністсько-православний катехізис, виданий кирилицею 1636 і 1640 рр. У творі висувалися наступні вимоги: здійснювати причастя під двома видами й надавати його виключно дорослим, вважати ікони лише церковними прикрасами, а хрест — символом, що нагадує про Ісуса Христа. Вимагалось також, щоб конфлікти між православними священиками розв'язував місцевий суперінтендант, який до того ж призначав благочинних.³ Відображення ідейного впливу кальвіністів (і взагалі протестантів) на православне населення Закарпаття знайшло вияв у «Нягівських повчаннях на Євангелія». Цей твір поширювався у православному середовищі, інтерпретував у православному дусі цілу низку протестантських ідей.⁴

Водночас ми спостерігаємо негативну реакцію з боку православних традиціоналістів на поширення протестантських віровчень. У ряді учительних Євангелій, створених наприкінці XVI ст. в Закарпатті, зустрічаємо критичні висловлювання на адресу протестантів. Це, зокрема, стосується так званих Скотарського й Ладомирового Євангелій.⁵ Негативна реакція на протестантизм з боку православних Закарпаття

¹ *Перфецкий Е.Ю.* Религиозное движение в XVI — начале XVII в. в Угорской Руси // Известия отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук. — 1915. — Т. 1. — С. 38.

² Там само. — С. 39.

³ *Петров А.* Отзвук Реформации в русском Закарпатье XVI в. — Прага, 1923. — С.84-87.

⁴ *Петров А.* Материалы для истории Угорской Руси. Памятники церковно-религиозной жизни угорорусов XVI-XVII вв. Поучение на евангелие по Няговскому списку 1758 г. Тексты // Сборник отделения русского языка и словесности Российской АН. — 1921. — Т. 38. — № 2.

⁵ *Перфецкий Е.Ю.* Вказ.праця. — С. 39; *Петров А.* Материалы для истории Закарпатской Руси. — Прага, 1923. — Т. 7. — С. 33-94.

пояснюється не лише бажанням зберегти традиційні православні цінності. Реально кальвінізм загрожував руйнуванням православної ієрархії і, відповідно, церковної структури. Православне духовенство аж ніяк не могло бути задоволеним такою ситуацією.

Кальвінізм, носіями якого були угорські феодали, негативно сприймався й українським простолюдом. Для нього це була не лише чужа релігія, а й релігія панів. Загалом різні протестантські течії виступали на Закарпатті як знаряддя мадяризації українського православного населення.

В контексті цих міркувань варто згадати Ужгородську православно-католицьку унію 1649 р. Без підтримки з боку православних центрів, владних структур, відчуючи тиск протестантів, православне духовенство Закарпаття вимушене було піти на компроміс з католиками, що ворогували з протестантами-угорцями Трансільванії. В даному випадку спрацьовував принцип: ворог мого ворога — мій друг. Ужгородська унія давала змогу православним Закарпаття зберегти свою церковну організацію, хоча вона й ставала структурною ланкою церкви католицької. Унія давала можливість українцям у цьому регіоні зберігати й свою національну ідентичність. Яскравим свідченням є лист від 2 червня 1654 р. католицького примаса Георгія Ліппая до римського папи, де він просив затвердити для уніатської церкви Закарпаття єпископом українця Парфенія Ратошинського, мотивуючи своє прохання «небезпечною переходу в кальвінізм руського народу».¹

Отже, кальвінізм відіграв далеко неоднозначну роль в українській історії XVI-XVII ст. Якщо брати українські землі Речі Посполитої, то тут кальвінізм, інтенсивно поширюючись у 50-60-х рр. XVI ст., отримав змогу перетворитися в одну з найбільш впливових чи навіть домінуючих конфесій. Існувала також можливість союзу кальвіністів із православними. Кальвінізм виступав як «модна», «прогресивна» релігія й інтерес до нього виявила значна частина української шляхти.

Втім, об'єднання з православними так і не відбулося. В самій кальвіністській церкві Речі Посполитої стався розкол. А шляхтичі, що

¹ Дулишкович И. Исторические черты угро-русов. — Унгвар (Ужгород), 1874. — С. 108-109; Лучкай М. Історія карпатських русинів. — Кн.2 // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Пряшев, 1986. — № 14. — С. 48-56.

підтримували конфесію, в силу певних політичних, економічних і культурних причин, про які згадувалося раніше, почали втрачати до неї інтерес. Наприкінці XVI ст. кальвінізм опинився в стані стагнації, що в першій половині XVII ст. поступово переросла в деградацію. Ця течія фактично стала маргінальною й не відігравала помітної ролі в суспільно-політичному житті країни. Війна під проводом Б.Хмельницького, а також події середини XVII ст., коли кальвіністи Речі Посполитої надали допомогу під час «потопу» шведським окупантам, поставили хрест на подальших можливостях розвитку конфесії. Козаки, підтримуючи православних, не особливо церемонилися з шляхтичами-протестантами. Серед патріотично налаштованих громадян Речі Посполитої кальвіністи трактувалися зрадниками. З середини XVII ст. представники цієї течії фактично припинили існування на землях Наддніпрянщини та Правобережної України, яка перебувала у складі Речі Посполитої. Залишалися, правда, окремі шляхетські родини, що в силу традицій зберігали кальвінізм, але це вже була релігійна екзотика.

Інша ситуація з кальвінізмом склалася на Закарпатті. Тут конфесія отримала статус державної, мала помітну підтримку з боку угорських феодалів і доволі динамічно розвивалася в другій половині XVI-XVII ст. Кальвінізм набув поширення серед українського населення Закарпаття. Правда, процес був призупинений Ужгородською унією, в результаті чого православна церква Закарпаття перейшла з-під патронату кальвіністів під патронат католиків. Однак значна частина української шляхти Закарпаття аж до початку XVIII ст. перебувала в таборі кальвіністів. Лише приєднання краю до Австрійської імперії Габсбургів поклало край поширенню тут кальвінізму.

Хоча загалом кальвінізм залишився маргінальним явищем у релігійному житті України, тим не менше варто говорити про його вплив на релігійно-культурні й суспільні процеси, що відбувалися на українських землях. Культурні осередки кальвіністів (передусім Берестейський осередок) стали своєрідними стимуляторами появи й розвитку православних культурних центрів. Кальвіністи також мали певну причетність до Берестейської та Ужгородської церковних уній.